

1.

*

Az úgynevezett alsó faluban, a patak mellett laktak a Kaufmannok, akikből a Kövesek lettek. A patak persze költői túlzás, mert nyár végére csak egy szikkadt árok volt, partján vadvirágok, gazok. A víz felszínén elterülő békalencsefoltok megágyaztak a lehulló hegyes kőrisleveleknek, mintha szorosra pólyált múmiákat ringattak volna. Az állomásépület előtt is kőrifák magasodtak a mohás tető fölé, Robert emlékezett rá, hogy négy fát számolt össze, amikor leléptek a vonatról. Az volt a fogadóbizottság, nem járt arra teremtett lélek sem. A háborúnak éppen csak vége szakadt, az apákból kevesen tértek vissza, aki mégis, az Eger környékén már mind a szőlőben dolgozott, az öregek a kocsmába vagy a házaikba húzódtak.

A mozdony ritkuló köpködéssel még akkor is pöfögött a hátuk mögött, amikor József, a futkározó gyerekek mögött bizonytalanul körbetekintett, merre is kell menni. Hiába volt minden változatlan, ő már nem ugyanaz az ember volt, aki legutoljára meglátogatta a szüleit. Két templomtorony is odalátszott az állomásra, a református sárga csúcsa kimagaslott a római katolikusé mögött. Két út vezetett a faluba, a szélesebben indultak. Egy hosszú nadrágos és két rövid nadrágos.

A főutcán az alacsonyabb házak mellett először egy kétszintes, magas épület tűnt föl, *Takarékpénztár*, jelezte a felirat, de a poros út fölé árnyékot vető tágas emelti terasz felirat nélkül is jelezte, hol lakik a pénz. Mellette egy hosszú, nagyobb ház, *Elemi iskola*, kellett egy kis idő, míg Robert kislabizálta, mert három betű is hiányzott a feliratból, ő pedig ugyan már harmadikos lett volna, de a háború miatt csak az elsőt fejezte be. Robert apja azt magyarázta, hogy erre laktak a magyarok, a patak másik oldalán, a domboldal aljában meg a zsidók, arra kezdődik a pincesor, mutatott a meredek felé, feljebb pedig szőlőskertek, ameddig a szem ellát.

Az útelágazásnál valaki virágot kötözött a kőkeresztre, száradtan kókadt a faragott Krisztus lábán, onnan arra a hepehupás útra fordultak, amely a patak másik oldalán vezetett. A szürke és sárga házak ablakait mintha fehér szalvétával rakták volna körbe, az apa mosolygott, amikor ezt mondták a gyerekek, aztán azt is, hogy éhesek, megígérte, hogy valahol majd vesznek frissen fejt tejet, amihez foghatót még úgysem ittak, bízban benne, csak legyenek türelemmel. A zsidósor csendes volt. Az utca elején rozszant, elhagyatott házak előtt haladtak a poros úton, volt, amelyiknek megdőlt a fala, és olyan is, amelyiknek beomlott a teteje, látszottak az ácsgerendákat összekötő törött falécek, a szél csapkodott egy elszabadult padlásablakot. Kellemes idő volt, az a fajta langymeleg napsütés, amikor ebéd után az öregek kiülnek ugyan a ház elé megtömött pipával, de az árnyékban még jócskán elkél a lajbi. Ahogy a patak mellett lépkedtek felfelé, tehetősebb házak követték a szegényeseket, tágasabbak, magasabbak, a csöndet is maguk mögött hagyták, feljebb már kutya ugatott a kerítés mögött, asszonyok tűntek fel, de csak a széles hátsókon szétterült rakott szoknyákat látták, ahogy hajlongtak a veteményesben. Az emelkedő végén, akár egy kövérré hízott parasztház, feltűnt a zsinagóga. Két szemé fölé magas homlokot ragasztottak, és ha az apja nem mondja, Robert nem is ismere volna fel.

A kutyaugatásra felemelkedtek az asszonyok. Fájós derekukat lapogatták, a fiúk udvariasan és hangosan köszöntek, ahogy az apa még a vonaton a lelkükre kötötte. Volt, aki beszaladt a házba, mintha szellemet látott volna, mások kalapot emeltek, falun az idegennek is köszönnek, hát még ha ismerős az arca, bár nem tudják, ki az.

– Csupa idegen, csupa paraszt – mormogta az apa, nem is a gyerekeknek, csak magának, sóhaj volt az inkább, mint beszéd, és nem

volt abban csodálkozás egy szemernyi sem. Robert már értette az apja testbeszédét, a föld felé bukó fejet, amikor nem a szem, hanem a tarkó jelzi a gyötrelmet; negyvenötöt írtak.

Megálltak az egyik nagyobb ház előtt, az udvaron libák, és mintha a kutya is elhallgatott volna. A csönd mindig lassabban tudatosul, mint a zaj. A kopott léckerítés előtt bámészkodó három alak megjelenése pedig olyan csöndet teremtett, mint amilyen a vihar előtt telepszik a tájra. Az ablak mögött a házbeliek a lélegzetüket is visszafojtották. Nem tudhatták, hogy azok odakint már minden viharon túl vannak. Búcsúzni jöttek.

Robert úgy emlékezett, hogy az egész utazás csak a temető miatt volt. Amerikába készültek, hátrahagyva az otthont, a tárgyakat, az összes holmit, amitől az ember megszabadulhat, ha már az emlékektől úgysem lehet. Minden egyes dunyha, pohár, de még egy villa is csak teher lett volna, kézben és lélekben, magyarázta az apja a vonaton, és hogy nem vágyik semmire, mint lerakni a súlyt. Nem akart semmit visszakeréni a szülői házból. Tudta, hogy hiábavaló is volna pörölni olyanokkal, akik már mindent a magukénak tudnak. Menni akart, amint csak lehet.

Maguk mögött hagyták a fehér szalvétás szürke házat, a riadt csendet, felgyalogoltak a temetődombra, ahonnan messzire vitt a tekintet. Falvak és elhanyagolt szőlők váltották egymást, egy-egy templomtorony bukkant ki a már lombba borult fák közül, pásztázták a tájat, a fiúk unatkoztak, várták, hogy az apa nekiinduljon, de úgy állt ott lecövekelve, mintha a szeme egy ősrégi fényképészmasina volna. Aztán csak elindult, megdőlt, elgazosodott, az esőtől feketére mosott sírok között kereste a Kaufmann feliratokat. Ahol kisilabizálták a nevet, oda leraktak egy-egy kavicsot. A sírokra vigyázni kell, óvni őket, ezt a parancsot minden zsidó apa a fiára hagyja, függetlenül attól, hogy hisz-e a Mindenhatóban, vagy sem.

Miután leereszkedtek a dombról, a kocsmá felé vették az irányt, vissza a patak másik oldalára.

– Pék kocsmá – olvasta fennhangon a kisebbik fiú az ütött kopott cégtáblát. Tamásnak nem okoztak gondot a betűk, pedig egy évvel fiatalabb volt Robinál. Ugyanakkor kisebb növésű gyerek volt, a másiknak csak az álláig ért.

– Akkor itt kiflit is sütnék? – kérdezte, és nagyot nyelt. Sok idő telt el azóta, hogy József beígérte a tejet.

– Nem, ez nem pékség, ez a kocsmáros neve – igazította helyre József.

– Hülye név – vágta rá a kicsi, és a két gyerekből kipukkadt a nevetés.

A hűvös kocsmában csak néhány ember lézengett, dologidő volt.

– Adjon isten jó napot. A Kaufmannék unokája vagyok – mutatkozott be Robert apja fennhangon, amint a nyitott ajtóban átlépték a kocsmá küszöbét. Savanyú szag csapta meg az orrukat, a doh, a bor, a nedves föld és a mosdatlan testek félreismerhetetlen elegye.

Kellett egy kis idő, míg a szemük hozzászokott a sötéthez.

– Munkát kínálnék, ha érdekel valakit – mondta az apa, azzal körülnézett, hogy lát-e érdeklődést a szállás asztalokat támasztó marcona férfiak szemében, de csak megfeszülő izmokat látott a széles állkapcsokban.

A pulthoz lépett, és sört kért a csapostól, a gyerekeknek szódát.

Robert a felhívásokat betűzte a kocsmá falán: *kézikocsi és petróleumfűző eladó*, rajszögelték a falra. A csőrös szódásüvegek felett a kék bádogtábla pedig nagy betűkkel hirdette, hogy: „*Amit eddig hitelben mértünk, az teljesen elfogyott.*” A pillanatnyi figyelem alábbhagyott,

visszaállt a monoton zsvaj, amely minden ivó alapzaja kelettől nyugatig, a léptek hangja, az egymásba folyó beszéd, a folyadéklögybőlés, az üveg- és pohárcsörgés, asztallábrecsegés.

– Én ismertem az öreg Kaufmannékat a dombról. Rendes emberek voltak, zsidók, de tisztességesek. Apám még a maga dédapját is ismerte, a Kaufmann Ármint, jóra való ember volt az is. – A hang az ablak mellől jött, ott könyökölt egy üres pohár mellett a bajszos öreg. Összetapadt sárgás fürtjei a nyakába lógtak, borostás arcán néhány napos seb barnállott, a félrecsúszott kés szikkadt nyoma, barna mellényéből sárga nyakú, valaha fehér ing felkunkorodó gallérja kandikált ki. Ismét elcsendesült a kocsmá, minden tekintet felé fordult. Eltelt vagy egy perc is, mire az öreg újra megszólalt.

– Oszt meg milyen munkáról lenne szó?

– Hosszútávúró.

– Mennyire hosszú az a hosszú?

– Amennyire a pénzemből telik. De hosszabb, mint gondolná.

– És a munka?

– Nem magának való az!

– És már mér nem?

– Mert fiatal embert keresek rá. Olyat, aki felmegy a zsidódombra, a temetőbe. Van ott öt Kaufmann-sír. Aki azokat egy évben kétszer kigyomlálja, rendbe teszi, a köveket nem hagyja elfagyni, kidőlni, azt megfizetem. De maga már nem bír vele addig, ameddig nekem kell.

– Iszen kisegítenek az én fiaim, ha szükséges.

– Tőlem! Ha maga mondja! De akár tizenöt évig is gondjuk lesz rá?

– Tizenöt év?

– Annyi. Addigra visszajövök.

A kocsmában nem mozdultak. A csapos abbahagyta a mosogatást, senki sem indult a pulthoz, hogy odacsapja a poharát, jelezve, hogy újabb kört kér. Úgy bámultak az előbb még meglepett férfiak a poharak aljába, mintha azzal rögvést láthatatlanná is válnának.

– No iszen, és ki ellenőrzi azt? – kérdezte az öreg.

– Senki.

– Akkor mér tenném?

– Magán áll. Ha akarja, megteszi. Mert becsület is van a földön.

– Megteszem, meg én. Ebben a tiszta nyomorúságban, istenemre, meg. Meg az öreg Kaufmannért is. Legalább egyért a szerencsétlenek közül. Igyunk rá egy áldomást, no!

Akkor az apa oldalazva megkerülte az asztalokat, aztán az ablaknál, a többieknek háttal, az öreg kezébe számolta a pénzt.

Néma csönd telepedett a helyiségre, még egy sercintés sem hangzott. A férfiak feje az asztal fölé bukott, mintha egyszeribe mindegyikre súlyos fáradtság nehezedett volna. A sarokból csak az asztalok között sasszézva lehetett kijutni a kocsmából, és a némaságban túl hosszúnak tűnt az út. Szinte belehasított a csendbe a kisebbik fiú kristálytisza éneke.

*– A piskóta jó eledel, ízét nem feledem el, láttam a pék mit csinált,
vízhelyett belepis...kóta jó eledel...*

*

Az iskola még néptelen volt, de a főutca zsidongott, kisgyerekek szaladtak egy üres lovas kordé után, szegény gebe úgy nézett ki, mint aki még abba is majd' belerokkan. A kocsis fásultan, de kitartóan hessegette a mezítlábasokat, akik menet közben próbáltak felkapaszkodni a faágakból tákolt kordéra.

Odébb nagyobb gyerekek rugdostak egy ronggyal tömött labdát, egy kisiú az út szélén irigykedve bámulta őket. Csuklójára kötelet csomóztak, a kötélen másik végén egy szomorú szemű vézna tehén egykedvűen várta, hogy kivigyék a legelőre. A kis legény rongyos, színehagyott pulóvert viselt, és bő, nadrágnak szánt, fura ruhadarab csapkodta a lábát. A megsárgult anyagon, amely valaha fehér lehetett, eltérő szélességű fekete csíkok futottak, a bokájánál pedig sűrű, sárgásfehér rojtnban végződött, amelynek finom selyemszárait sok helyütt összeragasztotta a rászáradt sár.

Robert apjának arcán megkeményedtek a vonások, megragadta a kisiú grabancát.

– Hol az apád? – kérdezte dühödten, az meg a spárga nélküli kezével ijedten egy szürke házra mutatott az utca másik oldalán.

A férfit kísérő fiúknak futniuk kellett, hogy tartsák vele a lépést, de Robert tudta, hogy az apját a dühe hajtja.

– Adjon Isten! A maga fia a tehenes gyerek? – kiabált át a kertkapun, és a férfi, aki éppen a kútnál állt, hátrafordult.

– Enyim a. Mért, mi dóga vele? – kérdezte a kalapos.

– Ide figyeljen, jóember, én nem törődök azzal, hogy a faluban ki, mit hordott szét a zsidó utcából. Nem az én dolgom. Ami érdekel, azt úgysem tudják visszaadni, az nem tárgy, nem vagyon. De mi is emberek vagyunk a magunk hitével, és ahogy mi sem tépünk szét egy miseruhát, hogy abba küldjük a legelőre a gyereket, maguknak sem kellett volna gatyát varrni a mi szent imasálainkból.

– Ne prédikáljon énnekem, ember! Nincs itt már senki, akinek ez a gatyának való hiányzik, akkor meg nem mindegy az, mire van?

– Hát, ez az, hogy nem mindegy. Amúgy is találtak elég ruhát a patak másik oldalán, elég az egy falunak. Vegye le a gyerekről azt a nadrágot, és ássa el, ha van magában egy szemernyi tisztesség. Nem nagy kérés.

– Há' mán hogyan lenne az? Eszembe sincs. Törőgyön a maga dógával. Itt senkit sem érdekel, mit mond, nézzen csak körül. Jobb, ha fogja a kis biboldókat, és visszamegy oda, ahonnan jött – azzal földhöz vágta a bádogyödröt, és elsietett a ház mögé. A kerítés túloldalán a három alak még állt egy darabig, aztán szótlanul elindultak vissza az állomás felé. De az apa hirtelen megállt.

– Megveri még magukat az Isten! Akkor majd emlékezzen erre! – kiabált vissza a ház felé.
– Emlékezzen! – harsogta még egyszer, de hiába kiáltott még hangosabban, a hangja a szó végére elcsuklott. Mégis meghallották a faluban, mert addigra már ott álltak a kerítésnél a szomszédok, a kendős, aszott arcú asszonyok, a kalapos, egy vérből való, dühös férfiak. Az ellenséges tekintetek úgy szorították őket két oldalról, mint járókelőt a városi sikátorok befelé dőlő házfalai.

Fél napjuk volt még a vonat indulásáig, de József már egy portára sem akart bekopogni tejért. Visszamentek az állomásra, hogy ott várják be az estét. Egyetlen pad árválkodott a sínek mellett. Az apa azon szundikált, amíg a fiúk az épület mögött kergetőztek. Motorzúgás riasztotta föl. A gyerekek is előszaladtak, és bár csak a villámgyorsan elsuhanó kocsi hátát látták, Robert még így is felismerte az elegáns Škoda Populart. A vajsínű autó sárvédője

feketén csillogott, és még Pesten is feltűnést keltett volna a sebessége, de itt, ahol reggel óta legfeljebb néhány lesóványodott gebe vontatta kordé és elkóborolt tyúk lézengett az úton, az elrobogó kocsinak már a hangja is riadalmat keltett. A por még hosszú ideig gomolygott a nyomában, szürke felhő szállt az út fölé, a hang távolodott, halkult, végül elcsendesült a táj, visszatért az unalom, hosszú, eseménytelen órák vártak rájuk. Harangoztak, majd a falu szokásos apró zajai is elültek, a házak felszívták az utcáról az embereket, aki csak tehetett, bent kanalazott valamit.

Talán fél óra is eltelt, mikor sikoltozás és jajveszékélés hangja ütötte meg a fülüket. Aztán ahelyett, hogy abbamaradt volna, egyre hangosabb lett, egyre dúsabb, több szólamú. A kiabálás felerősödött, a jajveszékélő szopránok mellé újabb és újabb hangok kapcsolódtak be, üvöltő baritonok, rekedtes basszusok. Idővel felismerhetővé vált egy-egy szó, mind káromkodás és mocskolódás, aztán már csak az átkozódás iszonyatos hangjai. Az apa és a fiúk nem tudták, hogy mennyi idő telhetett el, mire megpillantották a fiatalembert. Futva közeledett, egyre inkább kivehetővé vált vékony, izmos alakja, szétálló, szalmaszínű haja, kiugró arccsontja, és az a rémült tekintet, amelyet látva szavak nélkül is hátrahőköl az ember. Feléjük tartott. A homlokáról csurgó izzadság megült a szemgödrében, lihegett, amikor megszólalt: az apja küldte, az öreg, akivel ma a kocsmában megállapodtak a temető gondozásról, azt üzeni, hogy tűnjenek el, amilyen hamar csak tudnak, meneküljenek, ha istent és embert ismernek, mert ha itt találják őket, nincs az az erő, amely megmenti őket a falu haragjától.

Az apa nem szólt. Állt, nem indult, nem volt rá oka, nem értette, hogy mi történt, és hogy mi köze van őnekik bármihez is. Akkor már az állomásfőnök is előjött a kalitkájából, és a fiatalember megértette, hogy magyarázattal tartozik, a levegőt kapkodva próbálta rövidre fogni, hogy a falun átszáguldott egy autó, gyanítják, hogy annak a hangjától bokrosodott meg a Setéék tehene, a Bájjos, de hogy megijedt, azt biztos, mert futásnak eredt, holott nyugodt egy jószág az, de ahogy csörtetett, magával rántotta a Sete Józsikát, akinek mindig a csuklójára csomózzák a Bájost. A kisfiú nem tudta visszatartani, megbotolhatott, elesett, és a megriadt tehén a földön vonszolta maga után a szerencsétlent. De nem járt arra senki, kihalt volt a falu vége, nem hallatszott a kiáltása, mer biztosan kiáltott, úgy hiszik, és ahogy a Bájjos húzta a porban a Józsikát, annak lecsúszott még a gatyája is, és úgy, gatyá nélkül, pucéran találták meg szerencsétlent az árokparton. A Seténé most azt jajveszékeli, hogy a zsidók átka ölte meg a fiát.

Gyalog indultak a sínek mellett Pest felé. A gyerekek futottak, de az apa épp csak sietősre vette. Tudta, ha akarják, úgyis utoléri. Csak annyira szedte a lábát, amennyire egy felnőt két gyerekkel szaporázhatja, és várta a dühödt lépteket a hátában, de csak a sajátjaikat hallotta. Mentek, már nem is tudták, mióta, órák óta, elnehezedett tagokkal, de eszükbe sem jutott megállni, a fiúk nem nyavalyogtak, nem panaszkodtak, a nap leszállt, csípős lett a délután, csak baktattak szótlánul. Nem láttak már semmit, ha visszanéztek, a templomok tornyait sem, aztán a dombok is messze halványultak, és már nem lehetett tudni, melyik földhát hova tartozik. Csak füstöt láttak a messzeségben, magasra gomolygó, fekete füstöt, messzire hordta a szálló pernye szagát a szél.

Az apa nem értette, hogy miért nem jöttek utánuk, miért nem verték agyon, olyan egyszerű lett volna, és olyan kézenfekvő. Így szokták, ilyen az ember. Nem tudott másra gondolni csak erre. Nem fért a fejébe. Miért? Lehet-e olyan, hogy elég, hogy megelégtették? Erre gondolt, hogy hiába az újabb fájdalom, talán már azoknak sem kell több vér. Nincs más

magyarázat. Elegük van nekik is. Mint tavasz elején a földnek, amikor hiába olvad már a hó, és esik még több eső, a föld nem tud többet befogadni.

Csak sokkal később tudták meg, mi történt, hogy miért nem eredt utánuk senki. Nem mentek, mert más dolguk volt. Máglyát raktak, széles és magas máglyát, és csak hordták-hordták oda a holmikát, nehéz bútort, vastag szőnyeget, súlyos függönyt, faragott gyerekjátékot, tükröt, mosdótálat, párnacihát, kalapot, ruhát, terítőt, edényt, evőeszközt, nyújtófát, tálát, cipőt, könyvet, kinek mi volt. A zsidó holmit, amire halált hoz az átok.

2.

A nagymama vitte a templomba is, és hiába könyörgött neki, hogy hadd maradjon velük, hiába üvöltött, toporzékolt, ütötte ököllel, ahol érte, csak annyit ért el vele, hogy az öregasszony lefogta a kezét, magához ölelte, úgy szorította, mintha sosem akarná elereszteni, de nem engedett. Azt magyarázta, hogy csak neki tudott az apja helyet szerezni, mert már tele van a templom, és hogy az az egy hely a kriptában, ahol el lehet rejtőzni, az az övé, ez így van rendjén, mert előtte még nagy jövő áll, egy egész élet, és csak néhány hetet kell kibírnia az idegenek közt, ami semmi ahhoz a sok sok évhez képest, ami még rá vár odakinn, csak legyen jó fiú, fogadjon szót a páternek, mert az egy szent ember. A toporzékoló fiút a nagypapa fejtette le a nagymamáról, akibe belecsimpaszkodott, átfogta a derekát, szorította, mint utolsó, a legeslegutolsó tulajdonát. Az apját, akit egy idegen nő bújtatott, már hónapok óta nem látta, az anyját elvitték, csak ők maradtak neki. Az egyik lábával rúgott, hol az egyiküket, hol a másikat, de a nagypapa erősebb volt, lefejtette a kezét a nagymama derekáról, úgy tartotta el magától, mint egy pisilő kisbabát, és akkor már hiába kalimpált, a lába csak a levegőt taposta. Végül be kellett látnia, hogy minden hiábavaló. Amit az apja mond a nagymamának, az úgy is lesz. Még csak el sem kell jönnie, elég, ha üzen. Csak néhány hét, és érte mennek, ezt ígérte a nagypapa, de hétévesen a napok olyan hosszúak, akár az évek, sosem érnek véget, kiváltképp, ha a fény nem választja el a nappalt az éjszakától, az étel a reggelit a vacsorától, a levegő a kintet a benttől. Hamar megértette, hogy a kriptá olyan, mint a pince. Hét vagy hónap, mindegy, egyetlen egybefolyó, bűdös éjszaka az egész, és ha nem alszik, akkor sincs ébren.

A nagypapa azt mondta, hogy a kriptá olyan hely, ahova régesrég halottakat temettek, de nem kell félnie, mert azokat a testeket, amelyekből már úgylis csak csontok maradtak, a páter kiszedte onnan, hogy helyet csináljon a zsidóknak. Testeket mondott, de mindketten hullákra gondoltak, és ez rettenetesen megijesztette a gyereket, hiába mondta a nagypapa, hogy ami nincs ott, attól nem kell félni, hiszen a bombázóktól is folyamatosan rettegtek.

Pedig akkor még nem is tudta, hogy nem szobákról lesz szó, hanem egyetlen teremről, ahol a halottak a falban laktak.

Ott, a koporsók helyén nem keresi majd őt senki, csak ígérje meg, hogy jó fiú lesz, nem kiabál, nem verekszik, nyugton marad, átvészeli, mondta a nagymama. Később sem árulta el, hogyan került végül a kriptába, az utolsó, amire a fiú emlékezett, hogy teával kínálja, hosszan

kevergeti, és ráparancsol, hogy az utolsó cseppig igya ki, pedig nem is kellett volna unszolnia, mert finom, édes

volt, holott akkor már jó ideje hiába rimánkodott cukorért. Egy idegen nő ölében ébredt. Hideg volt, és pinceszag, a gyertya fényében csak lassan tudta kivenni az arcokat, csupa öreg, szőrös férfi, csak két nő. Amelyiknek az ölében aludt, simogatta a fejét, és csitítgatta, hogy ne féljen, jó helyen van, vigyáznak rá, csak ne beszéljen, vagy ha beszél, csak suttogjon, mert nem szabad, hogy fent is meghallják. Aztán amikor felült, és a szeme hozzászokott a sötétbe, már tudta, hogy hol van, tehát ez a kriptá, gondolta, és ahogy körbesétált a kis helyiségben, a falba vájt üregekben újabb kucorgó embereket fedezett fel. Hozzáért a falhoz, végighúzta rajta a kezét, hideg, durva érintése volt, csupasz téglák, akkor már meg is tudta különböztetni a régieket az újaktól, a frissen kibontottakat a mindig is szabadon lévőktől, és megértette a nagymama szavait, aki szentnek nevezte a papot, aki elbújtatja a zsidókat.

Néhányan két egymással szemben húzódó hosszú padon gubbasztottak, mások a falba vájt lyukakban ültek, felhúzott, átkulcsolt térddel, fázósan. Voltak nagyobb üregek, ahol el is lehetett feküdni, és kisebbek, amelyekben legfeljebb kucorogni lehetett. Az egyikre rámutattak, hogy az lesz az ő helye, és a nő adott neki egy pokrócot. Ráterítette a téglára, azt mondta, hogy ha bebújik, majd betakarja. Nem akart odamenni, nem akart a koporsók helyén aludni, de nem szólt. Ott, a föld alatt határozta el, hogyha a kiabálás nem segít, hát majd hallgat. Talán nem is határozta el, csak úgy alakult. Egy darabig nem beszélt, és ettől olyan könnyűnek érezte magát, mint egy hosszú hascsikarásnak véget vető hasmenés után. Az idegenek egy darabig kérdezték, beszéltek is hozzá, aztán letettek róla. Békén hagyták.

A templomba felvezető lépcsőt egy csapóajtó választotta el a kriptától. A páter éjszaka érkezett, hosszú csuháját két ujjal felcsippentette, mint az anyja az estélyi ruháját, amikor fölé hajolt az ágyban, és csókot nyomott a homlokára, mielőtt elment. A páter fehér ruhát hordott, mindig fehérét, és biztos nem akarta, hogy bepiszkolódjon a poros lépcsőn.

Naponta egyszer hozott ennivalót, nagy kosárból pakolt ki. Az asszonyok el akarták kapni a kezét, hogy megcsókolják, amikor elvették a kosarat, de nem hagyta. Ez furcsa volt, mert olyat ő gyakran látott, hogy a férfiak megcsókolják a nők kezét, de olyat, hogy nők egy férfit, még soha. A magas pap nem engedte, és ez tetszett neki.

Széles válla, fojtott, de határozott beszéde erőt sugárzott. Közelről szappanszagot árasztott, és a fiú arra gondolt, hogy abban a szagban könnyen elaludna. A páter csak néhány szót szólt hozzájuk, szabadkozott, hogy kevés az ennivaló, nekik sincs sok, és vigyáznia is kell, hogy ne tűnjön fel a sok élelem, biztatta őket, hogy tartsanak ki, elmondta a friss híreket, amiket a rádióban hallott, vagy amiről az utcán beszéltek, aztán felvitte a vödröt, amibe napközben a dolgukat végezték, és néhány perccel később visszatért az üressel.

Távozása után felbolydult a kriptá, még azok is odagyültek, akik amúgy inkább félrehúzódtak, kíváncsian mérték fel a kosár tartalmát, amelynek szétosztását a két nőre bízták. Csak egy köpcös, kopaszodó, bűdös szájú férfi kötözködött, neki sosem volt elég igazságos az adag, de a többiek nem elégedetlenkedtek, szótlanul megették, amit kaptak, és lehurrogták a kötekedőt. Vilmosnak hívták, és a lehelete még akkor is bűzlött, amikor visszajött a mosakodásból. Mert néha, amikor veszélytelennek ítélte, a páter felengedte őket a sekrestyébe, és akkor a mosdóban megmosakodhattak, fogat is lehetett mosni. Nemcsak szappant, de fogkrémet is készített oda nekik. A kriptában az volt a legfőbb téma, hogy milyen sorrendben menjenek fel a mosdóhoz, és vajon aznap kinyitja-e nekik a csapóajtót a páter, vagy nem. Ha nagy ritkán igen, az ünnepnek számított.

A felnőttek olyan izgatottan készülődtek a mosakodásra, hogy nem foglalkoztak vele, hogy mindenképp ő akar elsőként menni, és észre sem vették, hogy egy gyors fogmosás után eltűnik. Nem mintha neki nem hiányzott volna a víz. De a templom! A templom varázslatos volt. Félelmetes, vonzó. Bámulatos és kísérteties. Díszes, és a kripta után tágas, hatalmas, szinte beláthatatlan. Nem kellett mást tennie, mint kilépni a mosdót rejtő sekrestye másik, templomba vezető ajtaján.

A sötétben nagyobb jelentőséget nyert a tapintás és az érdes kőfal érintése, az unalmas, göcsörtös és durva érzés után olyan jó volt végighúznia a kezét a padsorok szélén, az ujjával követni a faleveleket formázó faragott mintát, morzsolni a sodrott zsinórokat, amelyek egy belső erkélyről lógtak le, és végül a templom elülső részén felmenni a négy széles lépcsőn, lefeküdni a földre, és simogatni a hűvös követ, élvezni a tisztaságát és simaságát, ahogy csúsznak rajta az ujjai. Maga volt a mennyország.

És ahogy ott feküdt, a tiszta, hideg kövön, ahol nem beszélt senki, nem érződött a poshadt bűz, a hold gyér fényében egyszerre csak megpillantotta a kupolába festett nőt. Kék ruhája volt, sápadt arca, lila ajka, legalábbis a homályban lilának tűnt. A fiú a tenyerét a márványra tapasztotta, a simasága már-már puha volt, az anyjára gondolt, a hosszú, kék estélyi ruhájára, a szájára, amivel homlokon csókolja, és arra, hogy ez az ő ideje, amikor minden tökéletes.

Aznap éjjel is a hideg, sima földön feküdt, és rajta felejtette a tekintetét a lépcső mellett álló nagy asztalon. Az is kőből volt, és az is vonzotta, feltápáskodott hát, végigcsúsztatta a kezét a hideg lapon, és ugyanazt a hűvös simaságot érezte a tenyere alatt, mint a földön. Magas volt az asztal, de sikerült felmászni, ráfeküdt. Olyannak képzelte magát, mint a faragott nőt a templom másik oldalán, a nagy koporsó tetején. Korábban többször végighúzta a kezét a szobor homlokán, szemén, csukva volt, érezte az ujjai alatt, aztán az orrán, az állán a nyaka mélyedéséig, hosszan a ruháján, bele-beleakadva a redőkbe, egészen a meztelen lábáig, megtalálta az ujjait, a talpát, ott volt vége a kőembernek. Királynőnek képzelte, különben nem egy templomban temették volna el, erre gondolt, és ahogy a nagy asztalon feküdt, a kezét a combjához szorította, mint a szobor, megpróbált mozdulatlan maradni, nem vett levegőt, ameddig csak bírta, visszatartotta, és elképzete, hogy milyen lehet a halál, amitől mindenki fél, és ami elől a kriptába zárták. Arra ébredt, hogy a görnyedt hátú Szigfrid bácsi ébreszti, a legöregebb a lentiek közül, és rémülten, sürgetően tereli lefelé.

A felnőttek cirkuszoltak. A legnagyobb hangja Vilmosnak volt, fojtott hangon ugyan, de dühtől tajtékozva suttogta-kiabálta, hogy nem fog megdögleni egy ostoba kölyök miatt, aki mindenkit veszélybe sodor. A gyertya fölött állt, és látszottak az apró nyálcseppek, ahogy fröcsögtek ki a szájából, mi lett volna, ha a kölyök miatt lebuknak mind, mert fényes nappal ott fekszik az oltáron a heftijével.

Nemcsak néma ez a kölyök, de bolond is.

Magda néni magához szorította, ő volt a legkedvesebb a kriptában, ő meg a Szigfrid bácsi, olykor meséltek is neki, és a másik nő, aki ugyan nem beszélt hozzá, mert elvesztette a gyerekeit, és ő állítólag rájuk emlékeztette, suttogták a többiek, de mindig dugdosott neki egy kis ennivalót a sajátjából is. Most ő is azt mondta, hogy nem engedi kitenni, többen helyeseltek, ha a gyerek megy, akkor nekik sincs maradásuk, mondták, de ez Vilmost nem hatotta meg, újabb és újabb érvekkel állt elő. Szigfrid bácsi csitította, hogy hiszen ez egy gyerek, képzelje csak el, milyen lehet anya és apa nélkül, egyedül egy pislákoló gyertya fényénél ennyi idegen között... Épp az a normális, hogy keres magának valami elfoglaltságot, és hogy Vilmos is jobban tenné, ha követné a példáját.

Magda néni suttogva arról beszélt a fiúnak, hogy a páter a saját kezével bontotta ki a falat, és maga szedte ki a falból a csontokat, hogy nekik, a zsidóknak legyen hol elbújniuk. És hogy ezt meg kell becsülni. A fiú el is képzelte, ahogy a páter a szép fehér ruhájában kalapácsol, és zsákokba gyűjti a halottak csontjait. Azt beszélték, hogy a csontok egy része már rég elporladt, csak összesöpörni lehetett, de a ruhák túléltek a testet. Ezen meglepődött, mert addig úgy képzelte, hogy a csontok síkosak, mint a lerágott csirkeszárny. Szigfrid bácsi mesélte, hogy ő járt Palermóban, ami Olaszországban van, és ott sok ezer felöltözött csontvázat látott egy kriptában, még öt-hatszáz évesek is voltak köztük, és egyáltalán nem porladtak el, mert a papok nagyon mélyre építették a kriptát, és olyan jól bezárták, hogy a halottakat nem érte levegő. A nők ezt hátborzongatónak találták, de Artúr szerint a friss hullák a Körúton sokkal félelmetesebbek. Ezen egy darabig vitatkoztak.

Artúr többnyire a sarokban ücsörgött, még ültében is összegörnyedt, a fejét lehajtva tartotta, mintha mindig éppen biccentene. A gyertya halovány fényében a falra vetülő alakja hosszú volt, és keskeny, mert magas és sovány volt, ezért még görbe háttal sem tudott felegyenesedni a pince íves mennyezete alatt. Tulajdonképpen nem sokban különbözött egy csontváztól, az a kicsi bőr meg a két, sötétben kivehetetlen színű szem nem osztott, nem szorzott. Artúr volt a kriptá legrégibbi lakója, a munkaszolgálat elől menekült oda, a felesége és a kislánya vidéken maradt, és semmit sem tudott róluk. Elkeseredettebb volt még a többiekénél is. A fiú egyszer megállt előtte, és hosszasan nézte, alulról jól látta az előrebukó fej arcvonásait, és megpróbálta elképzelni, hogy milyen, ha örül, de nem sikerült.

Még Artúr is a védelmébe vette, amikor Vilmos rátámadt. Azt mondta, a gyerek arról sem tehet, hogy a páter a nagy sietségében a pincében felejtett egy törmelékkel, ruhamaradvánnyal, csonttal teli zsákot. A gyerek csak megtalálta, és ez nem bűn. De Vilmos csak szitkozódott tovább, nem az volt a baja, hogy megtalálta a zsákot, hanem hogy mit csinált. Hogy amikor enni hívták, akkor a fején egy kalappal, kezében egy csontdarabbal kardozott, azzal ugrabugrált, mint egy lovag. Egy lábszárcsonttal! Azért ahhoz már elég nagy, hogy tudja, mi a különbség egy fakard és egy emberi csont között. Ebből pedig megint csak arra a következtetésre jutott, hogy nem normális. És hogy nincs ebben semmi meglepő, a háború ilyen, megőrjíti az embereket, függetlenül attól, hogy hány évesek. De ez mit sem változtat azon, hogy meg kell szabadulniuk tőle.

A páter hallani sem akart róla. Senkit sem engedett ki, még Artúrt sem, aki folyton arról beszélt, hogy megkeresi a családját. És senki sem merte a szemébe mondani, amit egyébként mindenki sugdosott, hogy a családja már biztos nem él, mert a vidéki zsidókat rég elvitték.

Aztán egy nap mégis hűlt helye volt. A reggelinél tűnt fel, hogy egy adag étel megmaradt. Magda néni osztotta szét az ennivalót, és váltig állította, hogy nem tévedett, háromszor is átszámolta, mint mindig, valakinek hiányoznia kell. Akkor derült ki, hogy Artúr eltűnt. Az alatt az idő alatt surranhatott ki éjjel, amikor a páter felvitte a küblit, máshogy nem lehetett, hiszen a csapóajtón át kellett jutnia, és az belülről nem nyitható.

Az eset egész nap lázban tartotta a kriptában rejtőzködőket, akik maguk közt már el is siratták a langalétát. Abban egyetértettek, hogy a lelkiismeret-furdalás lassabban öl, mint a golyó, és fájdalmasabb is, a vélemények legfeljebb annyiban tértek el egymástól, hogy ki mennyi időt adott Artúrnak az utcán. Mert ha a pályaudvarig el is ért, vélte a többség, és sikerült is kikerülnie az ellenőrzéseket, ott már minden bizonnyal lebukott. Hogy a hazafelé tartó vonatra nem jutott fel, abban nem kételkedtek. Talán jobb is így, mondta valaki. Annál mindenesetre jobb, mint megérkezni a kietlen faluba, belépni az elhagyatott házba, benézni az üres gyerekszobába. Hümmögtek innen is, onnan is. Nem volt egyebet mit mondani.

A délelőtti hátralevő részében a padrecsegés, a bádorgörgés, a vastag szövetkabátok susogása szokatlanul erőszakosan hasított bele az órák mély csendjébe.

A fiú gyorsan megértette, hogy csak aznap van esélye a szökésre, és csak addig a néhány pillanatig, amíg a páternek el nem mondják, hogy mi történt Artúrral. Mert utána már biztos, hogy elővigyázatosabb lesz, becsukja maga mögött az ajtót, amit leérkezése után mindig nyitva hagyott, hadd szellőzzön pár percig a kriptá.

A lépcső alatt bújt meg a fiú, és olyan sokáig kucorgott ott, hogy minden tagja elgémberedett, de nem tudta, hogy hány óra lehet, és hogy mikor jön a páter, csak azt, hogy a vacsora és a reggeli között valamikor. Imádkozott, hogy ne keresse senki, hogy Magda néni ne vegye észre, hogy nincs a helyén, mert ő minden este betakargatta, ezért már a vacsora után megbökdöste, és mutatta neki, hogy aludni megy. Aztán amikor otthagyta, akkor lopakodott vissza a lépcső alá. A beszéd időközben újra megeredt, még mindig Artúrral voltak elfoglalva, és akárhogy állították, hogy öngyilkos örült, akadtak, akikben felhorgadt a remény, hogy talán mégis sikerült hazajutnia. Mert azért olyannak is kell lennie, aki túléli, aki megmenekül. Aki átvészeli, tette hozzá magában a fiú, és a nagymamára gondolt.

A páter végül megérkezett, és könnyebb volt kisurranni mögötte, mint gondolta. Mindenki a papra figyelt, a gyerekekre rá se hederítettek. Azt tudta, hogy a főbejárat zárva, amúgy sem érte volna el a kilincset, de arra nem számított, hogy a páter az oldalsó ajtót kulcsra zárta maga mögött. Átfutott a sekrestyébe, jól ismerte már a templomot, annyiszor járt már fent, és csak egy széket kellett a sekrestye kicsi ablakához húznia, máris a párkányon termett, nagyot ugrott, és kijutott az utcára. Megütötte a térdét, de nem volt vészes, azért nem is sírt volna, de csak akkor, abban a pillanatban, amikor az éjszakai csendben meghallotta a saját teste puffanását, ott a hideg kockakövön térdelve, az eséstől még négykézláb jött rá, hogy nem tudja, hogyan tovább. Sosem gondolta végig a szökést. Egész nap azt képzelte maga elé újra és újra, hogyan bújik ki a pincéből, és jut fel a templomba anélkül, hogy észreveszik, de az eszébe sem jutott, hogy mi lesz akkor, ha kiér az utcára. Hogy honnan tudja majd, hol van, és hogy talál haza. Mi lesz, ha megkérdezik, hogy kicsoda, és hova megy? Mit mond, ha találkozik egy nyilassal? Ki kíséri haza? Villamosra nem szállhat, azt tudta, és sötét is van, nagyon sötét. A térdét dörzsölte, és akkor már nyelte a könnyeit. De már nem tudott visszamászni, túl magasan volt az ablak. Alatta kuporgott, és tudta, hogy gondolkodnia kell, de csak azt érezte, hogy üres a feje.

A sötét kriptában vált ilyenné, ez volt az új képesség, amit kifejlesztett magában, a semmire sem gondolás. Az első időkben mindig otthon járt az esze, elképzelte a nagymamát, ahogy a sparuhelt mellett áll, süt valamit, és neki adja az első falatot, próbálta felidézni a palacsinta és a kenyérlángos ízét. A nagypapát is látta maga előtt, ahogy lovaskocsit farag neki, a fiúk is az eszébe jutottak a házból, a tér, ahol fociztak, és ahova a nagyokkal már őt is leengedték. Kicsi volt, de bevették, mert neki volt a legjobb labdája. Apa hozta a focit, de aztán nem jött többet. Onnantól lett jobb, amikor megállt a fejében ez a sok kép. Nem gondolkodott többé, csak vakarózott, vakarózott, olykor a viszketés volt az egyetlen, ami összekötötte a külvilággal, a pincével, az idegenekkel.

Ott az utcán éjszaka a sötétben hirtelen nem tudta újra elindítani a filmet. Hiába gondolt haza, nem látta a házhoz vezető utcát, és nem tudta, hogy mit kellene csinálnia. Úgy érezte magát, mint elalvás előtt, nem voltak gondolatai, de még nem is aludt. A hideg térítette magához, akkor tápászkodott fel, amikor átfagytak a csontjai. Hazamenni, erre kell gondolnia, csak erre, hogy hazajusson valahogy. A lábával együtt végre nekiindult az agya is.

A nagypapa azt mondta, erre emlékezett, jegyezze meg jól, a németeknél sokkal rosszabbak a nyilasok, és az egynél mindig rosszabb a kettő. Mert az emberek többsége, még a leggonoszabb is, hajlik a jóra, inkább tesz jót, mint rosszat, de ha van mellette valaki, akkor nem mer jó lenni, mert fél, hogy gyengének mutatkozik.

Néhány lépésnyit távolodott csak, befordult egy sötét sarkon, a kijárási tilalom idején egyetlen lámpa sem égett az utcán. Szaladt egy darabig a macskaköveken, hogy a pap ne találja meg azonnal, ha keresi, és egy kapubejáróban újra összekuporodott, mintha attól, hogy kisebb helyet foglal el a térben, kevésbé is volna látható. Megint nem tudott gondolkodni. A hideg betöltötte a pórusait, és furcsán lelassult körülötte minden. A légzése, a pára, ahogy elszlott az orra előtt, és a hópelyhek, amelyek olyan lassan hullottak a földre, mintha félnének, hogy ha leérnek, akkor valami nagy baj történik. De a nagypapa elkapta a hópelyheket, és a nagy, kék szélű lavórba gyűjtötte, amiben kiskorában az anyja fürdette, és a nagymama feltette forralni a havat a tűzhelyre, de jajgatott, hogy nem tudja megmelegíteni, mert elfogyott a tüzelő. És akkor levetkőztette, beleültette a jéghideg lavórba, olyan hideg volt, hogy azt hitte, ő maga is jéggé fagy, de már nem tudott sírni, még csak kiabálni sem, mert a hangja is megfagyott. Mégis feltette a tűzre, azt mondta, hogy nem hagyja a kis csillagbogarárt megfagyni, és akkor egyszerre csak megérezte a forró tea illatát, ami jó volt, nagyon jó, és bele akart rúgni a nagymamába, csak még nem tudott megmozdulni, mert a sparhelt ajtajában észrevette a becsípődött kék selyem szélét, és rögtön tudta, hogy az anyja estélyi ruhájával gyújtott be. A nagymama könnyei meleg cseppekben hullottak a homlokára, amíg meleg takaróba bugyolálta. És amikor kinyitotta a szemét, tényleg egy takaróban ült.

3.

A nagymama egyedül kísértette a fiút a teherautóhoz, mert a nagypapa megmakacsolta magát.

– Ehhez nem asszisztálok – ezt mondta, a nagymama pedig neheztelt, noha tudta, hogy ha az urának két háború, a korábbi hadifogság és nyolc éhezéssel teli esztendő után a szabadság és a nem evés között kell választania, akkor az előbbi mellett teszi le a voksát.

– Értem, de a gyerek elé akkor is ételt kell letennünk – mondta a nagymama. – És ha belegebedek, akkor sem megy. Nincs miből, nincs honnan. Megszakadt a szívem – tenyerével a két természetes melle közti árkot csapkodta, de az öreg, aki hallotta a tompa puffanásokat, nem akarta látni a mozdulatot, ami mindig elgyengítette, az újságja mögé bújt, hallgatott.

– Csak egy kicsit felhizlalják, aztán hazahozzuk – győzködte sokadjára az asszony, az meg ismerte, tudta, hogy előbb szabadul, ha ráhagyja.

– Választás és időzítés – csak ennyit motyogott maga elé, és ezzel lezártnak tekintette a vitát.

Kora reggel volt, amikor leszálltak a villamosról, a fiú egy követ rugdosott, és maga is elcsodálkozott, hogy a nagymama nem szól rá, hogy ne viselkedjen úgy, mint egy

utcagyerek, vagy ne rúgja szét a cipőjét, mert nem tud neki újat venni. A kőbe egyre nagyobbakat rúgott, amíg túl messzire nem repült, akkor újat keresett a lábával, azt taszigálta. Az öregasszonynak máshol jártak a gondolatai. Azon, hogy nem maradt ennek a gyerekeknek más, csak ők, az öregek. Az anyját elégették, az apja rá se néz, a nagybátyja ugyan magához vette, de visszaadta, mint egy rosszul szelelő kályhát, ami nem vált be. Magában dohogott, szótlanul baktatott a Simplon-ház felé, ahol a buszmegállóban egy teherautó szedte össze az árva és félárva gyerekeket.

A nagyapa sem nyugodott otthon, nem találta a helyét. Fel-alá sétált a fűtetlen, de legalább hosszú előszobában, aztán olvasni próbált, de semmi sem kötötte le a figyelmét. Túl nagy volt a csend, és üres a ház. Mióta tudta, hogy a lánya odaveszett, és csak ez a fiú van, annyi mindent szeretett volna elmesélni a kölyöknek, még ha tudta is, hogy túl korai, ahogy azt is, hogy ha el is jön az idő, akkor se lesznek rá szavai. A felesége, Teréz ugyan bölcs asszony, ahogy a piszkos ruhát tisztára gyúrja a kádban, úgy mossa szeretetté a fájdalmat. De benne a fájdalomtól túlságosan sok gyülemlett fel. Elvicceli, amit csak lehet, de a friss gyötrelém mögött ott lapulnak a régiek, és az ember korai emlékei idővel csak élesednek, ahelyett, hogy halványulnának. Túl a közös szenvedésen, a friss veszteségen, Teréz azt is tudta, merre járt az alatt a hat és fél év alatt, amíg távol volt, onnantól, hogy Przemyslnél a frontra került, odáig, hogy hazagyalogolt Szibériából Kínán keresztül. Teréz csak azt nem tudta, hogy nem bírt és nem is akart mindent elmondani neki, részben kíméletből, részben önvédelemből, azzal a reménnyel, de anélkül a hit nélkül, hogy a hallgatásból egyszer felejtés lesz, mint ahogy a régi képeket nézegetik az utódok, de már nem tudják, hogy kik vannak rajtuk, és nincs is kitől megkérdezniük. Így hiába hajtogatta időről időre a választás fontosságát, nem figyelt rá senki, csak egy szó maradt, néma, holt. Pedig a nagyapa tudott volna mesélni arról, hogy a választás olykor az élet, a túlélés maga.

Ott volt például a Galíciából Szibéria felé robogó vonat. Azon ugyan töredezve, de még Przemysl után is önmaga volt. Nem sejtette, hogy azokból az elemekből, amelyek felépítik, és megkülönböztetik a többiektől, egy meg sem fogalmazható kicsinyke rész az ínségben és a tömegben apránként minduntalan lepattan, eltűnik, odalesz, végül az ember, mint egy folyó mosta kő, elveszti az egyedi formáját, és az én helyén csak egy meghatározhatatlan massa marad. Vagonnyi, barakknyi, tábornyi.

A vagonban, amit negyven főre terveztek, a nagyapa is egy volt a feltuszkolt hatvanból, egy a százhuszezer elhurcolt hadifogoly áradatában. A táborban csak szakadt, vácogó huszonhat éves, de már nős férfi, egy a harmincötezer között, ahogy a barakkban is csak egy abból az ötezerből, akik éjszaka a lécekből tákolt priccseken ugyanarról: az otthonról álmodtak.

A választás, az a sorsdöntő. Mint amikor a vagonba sikerült az elsők között feltolakodnia, és az egyik legfelső priccse vetette magát. A pillanat tört része alatt kellett döntenie. Meglátta a három szintre rakott gyalulatlan deszkasort, fent kevesebbet kell túrni, mint lent, futott át az agyán az egyszerű parancs, és istennek hála, épp elég fürge volt. Attól fogva a maga három deszkáján joggal érezhette, hogy a sors egy túlélésre szóló váltót állított ki neki. De hogy a hadifogságba tartó halálvonatot túlélte, ahogy később emlegették azokat vagonokat, javarészt mégis a szerencsének köszönhette. Akinek nem jutott deszka, annak a vagon hátsó részében kellett állnia, és a többiekkel való egyezkedés, huzavona, veszekedés eredménye volt, hogy mikor rogyhat le. Hogy meddig

tart majd a szerencséje, a nagyapa nem tudta, de az idő háború idején amúgy is sértetten fordít hátat, mint akinek esze ágába sincs megmozdulni.

A hideg egyre beljebb ette magát a vagonba. Hiába voltak sokan, a fal hézagjain szabadon áramlott be a fagyos levegő. Mozdulatlanul gubbasztottak. Ha valaki megkérdezte volna, hogy mi történik velük, a semmin túl csak egy válasz lett volna: hűlnék. A beáramló levegő a réseken át utat talált a vastag posztókabát alá, elérte a bőrt, beszivárgott a zsigerekbe, és aki becsukta a szemét, láthatta, ahogy a tökéletes jégkristályok elérik és körbeveszik a májat, tüdőt, szívet. Csak aki nem élt heteket fagyban, az hiheti, hogy a csontig hatoló hideg a legborzalmasabb. De nem, az halja a legszörnyűbb fagyhalált, akinek a tüdeje jegesedik el.

Egyetlen kályha van a vagon közepén, és csak néhányan tudnak a közelébe férkőzni. Azzal fűtenek, amivel tudnak, és amikor megállnak, enni is maguk vesznek a pénzükből. Klórt is vásárolnak az állomásokon, még jó, hogy a helyiek fel vannak erre készülve, tudniillik nem az övék az első hadifogolyvonat. A klór jó portéka, könnyen eladható, a bakák azzal locsolják a halottakat a legalsó priccs alatt. Az ott a pokol legalsó bugyra, a pokolé, amely a közhiedelemmel ellentétben, hideg, dermedt, fehér, és átsüvíti rajta a szél. Nem könnyű észrevenni, ki az, aki már végérvényesen kihűlt. Csak amikor már kihajtogatni is alig lehet, hogy betuszkolják a többi közé a legalsó priccs alá. Mert azért a vonatból mégsem dobja ki az ember a bajtársát, a megállóknál nincs elég idő, hogy a fagyos földet kiássák, valahol, ha majd megérkeznek, elföldelik, ez a terv, és nem is hangzik rossznak.

A meleg felfelé száll, a legfelső deszkasor tehát majdnem a mennyország, ott gyakran nulla fok felett is lehet a hőmérséklet, bár ki tudja, talán csak az irigyek mondják. Ott a harmadikon mindenesetre van élet, a középsőn már csak pislákol, a legalsón alszik ki először. Három hét békeidőben hétfőekben és keddekben mérhető, reggelikben, szeretkezésekben és köbökben, a katona, aki aztán a nagyapa lett, legalábbis abban számolt, ahogy egy köbözőhöz illik, ahhoz a mesterhez, aki kockás papírral járja az erdőt, fajcsoportokat, középátmérőket, köbtartalmat mér. De vajon miben mérhető a szag, ezen törte a fejét, mert valamiben mérhető kell, hogy legyen, minden fizikai jelenségnek van mértékegysége, még a paprika erősségének is, csak a bűznek nincs? Pedig abból van a legtöbb, és mindent betölt, nincs hova bújni előle, a ruha alá is beszivárog, és ha van egy jobb pillanat, amikor kinyitják a vagonajtót, ami egyre gyakoribb, akkor utána még elviselhetlenebb. Az orr újrakezdi az alkalmazkodást, mint a félkegyelmű, aki mindennap ugyanazt a könyvet kezdi olvasni előlről. És a bűzzel nem lehet telítődni.

Vajon mi járt azok fejében, akik még kübliket sem tettek a vonatra? Szarni tehát csak menetközben lehet, nyitott vagonajtónál. Tíusz vagy vérhas? Legfeljebb találgatni lehet, hogy mi okozza a görcsös szükségletet. Ahogy azt is, hogy mi a jobb, a fagy vagy a bűz, hát igen, ismét a választás, de ez is csak addig kérdés, amíg hatalmába nem kerít a kór. Csupasz seggel lógnak ki a vagonból mind, baka és tiszt, tanár és köböző. Roggyant térdekkkel, kinyújtott karral, mind úgy kapaszkodik, ahogy tud. Mindenki gyenge, és az ajtó fogantyúja, a jeges vas csúszik.

Egy halk moraj, óóóóó, ennyi jelzi csak, amikor az elsők keze lecsúszik a fogantyúról. És olykor a huppanás hangja, ha nincs hó. Ha jeges földre érkeznek, akkor a koppanásé. Amikor bekapja őket a huzat, és a sínek közé szippantja, az úgy hangzik, mint egy nagy

cuppanás. De már utánanézni sem érdemes. Foghatnák annak a szerencsétlennek kezét a többiek, akiből folyik mindaz, ami aztán vastagon barnára fagy a vagon oldalán, de ott az ajtónál éppen a priccs nélküliek szoronganak. Az elcsigázottak, akiknek a legközelebb férkőzik a tüdejükhöz a fagy.

Addigra a nagypapa az egyik alsó ágyon már megtalálta a vézna Vilit, ahogy ő nevezte, a gyereket, aki pedig nem is volt nála sokkal fiatalabb. De ha az ember tizenkilenc éves, ahogyan Vili, minden hónap számít, főleg, ha még nem ölelt nőt, nem jutott túl a faluján, és amikor mégis, az életnek csak a sáros, mosdatlan és hideg felét látta. Felelősséget érzett iránta, mert az ő falujától, Dombegyháztól fél napi járásra, Tótkomlósról volt való a kákabélű gyerek, és ha az ember csehekkkel és lengyelekkel van összezárva, akkor a szavak és a pár óra alatt legyalogolható kilométerek köldöksinórként kötnek össze. Megosztotta vele a felső priccset, felváltva aludtak, mert fejtől-lábtól nem fértek el, de ha az egyik feküdt, a lábánál a másik nekivethette a hátát a falnak.

Hatvanan szálltak fel a vagonba, a harmadik hét végén harmincnégy földelte el a klórral leöntött társait.